

CLAUDE FOHLEN:

A NŐ A TÁRSADALOMBAN

(Comité international des sciences historiques XVe Congrès international des sciences historiques Bucarest, 10–17 août. 1980. Rapports I. Grands thèmes et méthodologie, 340–378.)

*A nőt sajátos módon mellőzték a klasz-
szikus történetírásban; ezt a hagyományt
örökölte a 20. század is. E század második
felére esik, hogy újra elfoglalja helyét a törté-
neti kutatások programjában.*

I. A nő visszatérése a történelemben

Ez a közelmúltban történt visszatérés három tényező egybeesésének következménye:

a. A társadalomtudományok befolyása. Ha a nő alakja nehezen, vagy egyáltalán nem emelkedik is ki a történeti kutatások forrásanyagában, segítségünkre lehetnek a szomszédos diszciplínák; a pszichológia, a szociológia, a pedagógia, a társadalompszichológia, a politológia eredményei. A nőről szóló tanulmányok legtöbbje összekapcsolódva társadalomtudományok valamelyik szektorával, messze túllépi a szorosan vett történelem határait. Tudomásul kell venni, hogy a nő helyét és alakját a történelemben csak interdiszciplináris megközelítés tudja hiven rekonstruálni. Részben éppen a társadalomtudományok eredményei magyarázzák a nőkkel foglalkozó tanulmányok megsokasodását.

b. A nőmozgalmak befolyása, melyek a 60-as évek vitáiban kiemelkedő helyet foglaltak el. E vonatkozásban a legszembeszökőbb az Egyesült Államok példája, ahol a nőmozgalmak mögött már régi tradíció áll, amely visszanyúlik a 19. sz. közepéig, a Lucy Stone-féle *American Woman Suffrage Association* és a Susan B. Anthony-vezette *National Woman Suffrage Association* nevű szervezetekre. E két, idővel egymásbaolvadó mozgalom elsősorban a nők politikai emancipációjáért harcolt, melyet végül az 1918-as 19. törvénycikk biztosított is, és amelyet 1920-ban ratifikáltak. A 60-as évek női küzdelmei azonban más irányban hatottak: a gazdasági és társadal-

mi jogok egyenlőségének elérésére. Rolande Ballorain¹ kifejezésével élve, új feminizmus alakult ki, két fő irányzattal: az egyik az amerikai tradíció vonalán haladó, törvénytisztelő, reformista *Woman's Rights Movement* követője, a Betty Friedmann-féle *National Organization of Women* (NOW) volt, a másik a forradalmbb szellemű, radikális csoportokból alakult *Women's Liberation Movement (Woman's Lib)*, mely az 1968-as chicagói egyezményrel vált hivatalos intézménnyé. Az Egyesült Államokban lángolnak fel leghevesebben a nők küzdelmei, ezer és ezer harcos résztvevő várokozásának megfelelően, de a mozgalom, némi változásokkal, más országokban is éreztette hatását.

Ezek a női harcok két fő irány felé fejlődtek. Küzdelem folyt a valódi jogegyenlőségért a munkában, az alkalmazásokban, a javak birtoklásában és öröklésében. Az iparosított országokban ez a harc a bankok, a vállalkozások, a közigazgatás felelős állásaiért folyt. A régi jelszót, „egyenlő munkáért egyenlő fizetést” felváltotta az „egyenlő képességek, egyenlő felelősség” elve. Végső igényként a nők kvótát követeltek maguknak az előttük mindedig elzárt szektorokban. Másrészt testük szabadságáért is harcoltak, és ez főleg az abortuszhoz való jogot jelentette. Így Franciaországban küzdelem indult az 1920-as tilalmi törvény eltörléséért (amely az abortuszt bűnnek tekinti), és a Veil-törvénnyel való felváltására, mely a terhesség első 12 hetében engedélyezi az abortuszt. Bizonyos feminista szervezetek még liberálisabb intézkedéseket követeltek, a konzervatívak viszont, Pierre Chaunu nyomán, az abortusz teljes eltörléséért harcoltak.

c. *A nőkről szóló tanulmányok fellendülése.* Némileg a társadalomtudományok előtérbe kerülésére és a feminizmus befolyására lehet visszavezetni a nőkről szóló tanulmányoknak a 60-as évek közepe óta bekövetkezett robbanásszerű sokasodását. Úgy látszik, elsősorban az Egyesült Államoknak volt úttörő szerepe ezen a területen, bár Nagy-Britannia elsőbbségre hivatkozhat az első világháború után közvetlenül megjelent munkáival.²

Az amerikai egyetemeken *Women Studies* alakulnak, melyek a nőkérdés különböző vonatkozásairól tartanak kurzusokat (történelem, nevelés, szociológia) és dokumentációt gyűjtenek. Az *American Historical Association* évenkénti kongresszusain 1974-től kezdve a nők történetét önálló területnek ismeri el. 1973 óta évenként rendszeresen megtartják a nők történetével foglalkozó konferenciákat, melyek nagyszámú résztvevőt vonzanak (általában több mint 1000 főt, férfit és nőt egyaránt). A chicagói egyetem nyomdaja 1975 óta speciális folyóiratot ad ki: *Signs, Journal of Women in Culture and Society*. Tény, hogy itt a nők története olyan nagy történészek

pártfogását nyerte el, mint David Potter és Carl Degler, akik az 50-es évek óta felszínre hozták az amerikai történelem specifikus női tényezőit.³ Jelenleg a Berkeley egyetem *Woman's History Research Center*-e mintájára több egyetemnek van a nők történetével foglalkozó kutatási központja, így San Francisco, Cambridge (Mass.), Ann Arbor, Chicago, Toronto... egyetemeinek. Ezek nem szorítkoznak az amerikai nő tanulmányozására, kutatási területüket más kontinensekre és kiterjesztették, ahogy Natalie Z. Davis munkáiban is történt.⁴

Némi késedelemmel Franciaországra is hatott az Amerikából érkező kezdeményezés. Néhány éven belül számos kutatási központ alakult. Vidéken főleg Aix en Provence-ben, Daniel Armogathe-tel és Yvonne Knibiehlerrel (egyikük szociológus, másikuk történész), és Lyonban (Université de Lyon, II), ahol megalapították a Centre de Liaison des Etudes Féminines-t (CLEF). Párizsban több egyetemen (Jussieu, Vincennes) és az Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales keretében folyik a nők történetére központosított tevékenység; Jussieu-ben Michelle Perrot 1976 óta havonta kétszer szemináriumot vezet a tárgyról; Vincennes-ben Madeleine Rebérioux 1978-ban konferenciát rendezett „A nők és a munkásosztály” témája körül. E két egyetemen elsősorban irodalmi érdeklődésű csoportok működnek. Egy kollektív kutatási kampány is megindult, az E.H.E.S.S., az egyedülálló nőről, azzal a céllal, hogy jobban kiemeljék a női celibátus fontosságát. E kutatások eredményeit először az általános érdeklődésű folyóiratokban adták közre, mint amilyen pl. a *Mouvement Social*, melynek 1978-as utolsó számát teljes egészében a 19. sz.-i franciaországi női munkának szentelték. Újabban ezek a csoportok és központok specializált kiadványokra törekednek, mint a *Bulletin d'information des Etudes Féminines* (B.I.E.F.), vagy a *Pénélope*, melyek tájékoztatnak a folyamatban levő kutatásokról és ugyanakkor az első eredményekről is. A közeljövőben valószínűleg szocializálódni fognak „A nő a történelemben és a társadalomban” c. téma tudományos vizsgálatára.

E két példa nem elszigetelt eset: Nagy-Britanniában az ország régi tradícióját folytatva évek óta előrehaladott kutatásokat folytatnak ugyanezen a területeken.

A Német Szövetségi Köztársaságban és Olaszországban számos egyetemi csoport alakult e területen. Svédországban a gothenburgi egyetem nyitotta ki először kapuit a nők kérdésének tanulmányozása előtt, többek között katalógus összeállítása van folyamatban a svéd könyvtárak és levéltárak nőkre vonatkozó anyagának feltérképezésére. Elegendő adat áll rendelkezé-

sültre ahhoz, hogy az e témákkal foglalkozó intézmények és kiadványok mérlegét fel tudjuk állítani a szocialista országokban és a fejlődőben levő országokban. Tény, hogy számos országban lehetünk tanúi a nőkre vonatkozó tanulmányok egészen új fellendülésének.

II. A jelenlegi problematika

A nő betörése tehát a történész területére egészen új dolog, szorosan kapcsolódik a hatvanas évek robbanásaihoz és az új irányok felé törekvő kíváncsiság megnövekedéséhez. Grimal joggal írhatta: „A történészek csak a férfiak történetéről tudnak...Felhasználják azt a kettősséget, hogy sok nyelv ugyanazzal a névvel jelöli az emberi nem képviselőit általában, mint a hímneműeket, és azon a címen, hogy az „emberek” történetét mesélik el, a férjek, fivérek, fiúk és apák történetére szorítkoznak. A lányok, asszonyok, nővérek és anyák csendben jelen lehetnek, mint titkos utasok; csak mellőzöttségük által léteznek. Vannak ugyan közöttük olyanok, akik helyet kaptak az emberiség évkönyveiben, de azok máris gyanúsak, hogy hűtlenek lettek nőiességükhöz. Jeanne d’Arc-ot egy kicsit azért is égették el, mert makacsul férfiruhát hordott.”⁵

A kérdések ilyen módon való megközelítése hiven tükröz bizonyos történeti koncepciót, s ezt követi az a munka is, ahonnan ez az idézet származik. A nők „egyetemes története” húsz évvel ezelőtt elképzelhető volt, ma már a kutatásokban tett előrehaladások ellenére kevésbé az. Először is, egy ilyen fajta történet az idők teljességére vonatkozna, a történelem előtti korszaktól kezdve napjainkig, és minden országra, Japántól Amerikáig, felölelve Afrikát és Európát is. A szerzők történeti összefüggéseiben elszigetelték a nőt, a kimagasló alakokat, a királynőket, az előkelő hölgyeket, a kurtizánokat emelve ki. Sokkal nehezebb megfogni a közönséges asszony figuráját, a mindennapi anyát vagy feleséget. Ahogy Arlette Higonet írja: „A koraközépkor évkönyvírói és krónikásai, az egyházi emberek vagy a fejedelmek szolgálatában álló hivatalnokok általában keveset törődtek az asszonyokkal, akár a köznéphez tartoztak, akár hecegnők voltak vagy királynők. Csak a legelőkelőbb hölgyekkel vagy magukkal a királynőkkel tettek kivételt, akik politikai szerepet játszottak, és azokkal, akiknek az uralkodók házassági terveiben volt szerepük.”⁶ Mindennapi tevékenysége közepette a nő kevésbé megfogható. Így a céh-szabályzatok többsége „semleges”, olyan mértékben, hogy nem tesznek különbséget a nemek között, ami azt

látszik jelenteni, hogy mindegy volt, hogy a munkát nők vagy férfiak végezték-e el. Lilleben a kézművesekre vonatkozó 1421-es szabályzatok az iparosokat női és férfi voltukban egyaránt felsorolják és a nők számára mindig bizonyos megkötéseket írnak elő, nem mindig érthető okokból. Ezzel szemben Toulouse-ban a szabályzatok vonatkozása mindig meghatározatlan, vagy hímnemű.⁷ Ezek a példák rávilágítanak az effajta nőtörténet törekvéseire és arra, mennyi akadályt kell leküzdeni ahhoz, hogy a nő alakját ki tudjuk emelni a mindig férfi-túlsúlyú egészből.

Pillanatnyilag a történészek szándékai sokkal korlátozottabbak.

A fent felsorolt kutatási központok tipológiát dolgoztak ki és néhány adott tárgykörre álltak rá. Nem annyira arról van itt szó, hogy elszigeteljék a nőt a társadalomban, mint inkább arról, hogy néhány specifikus tevékenységét tanulmányozzák. Az idő inkább kedvez a meghatározott kronológiai határon belüli pontos kutatásoknak, mint a nagy, összefoglaló tanulmányoknak, vagy szintéziseknek, melyeknek még nem jött el az ideje. Ezek a kutatások mindenesetre megindultak, és változást jelent az is, hogy a csoportok többsége nőkből áll. A nők azonban nem állnak itt egyedül, és sok területen nagy számban kutatnak férfiak is: a családtörténet terén meg kell jegyeznünk Philippe Aries, Peter Laslett, Edward Shorter, Raphaël Samuel nevét, akik pionírmunkát végeztek.⁸ Főleg az ő ösztönzésükre történt, hogy a történészek kutatni kezdték a családot és itt olyan körben találták meg újra a nőt, ahol jelentős befolyást gyakorolt. Nekik köszönhető, hogy a család többé már nem elvont képzet, hanem élő fogalomná vált, minden összetevője számára pontosan kijelölt helyel. Ez az eredmény a legújabb irányzat egyik jellemzője.

1. A nő és jogai

Ezen a területen a jogászok végeztek jelentős munkát, különösen a családjog területén, sokszor csak arra szorítkozva, hogy számba vették a változásokat, anélkül, hogy magyarázatukkal foglalkoztak volna. Ahogy Gunnar Qvist jegyzi meg beszámolójában: „a nők emancipációja főleg a nevelés, a liberalizmus eredményének volt tekinthető és annak, hogy a nők maguk igényeltek több igazságosságot”. Svédországban ezzel a kérdéssel fontos munkák foglalkoztak, maga Gunnar Qvist munkássága, és másoké is.⁹

Ezekből a tanulmányokból kiderül, hogy a nők jogegyenlőségre való törekvései kevésbé politikai háttérűek (szavazási jog), mint amennyire gaz-

dasági, társadalmi vagy kulturális ösztönzőkkel rendelkeznek. Svédország példáján lemérhető ez az összefüggés. Itt a nők jogainak kérdése már a 18. sz. második felében előtérbe kerül. A nő akkoriban, ahogy a többi nyugati ország legtöbbszörében is, gyámság alá volt helyezve. A javak átruházásában a polgárság és a papság birtokainál a két nemnek egyenlő jogai voltak, amíg a nemesség és parasztság körében a férfiak kétszer annyit örököltek, mint az asszonyok. A munka piacán a közélet és a mesterségek teljesen el voltak zárva a nők elől, kivéve néhány egyszerűbb foglalkozást, melyeknél alkalmassági vizsgát kellett tenniük.

Az első követelések több szabadságot igényeltek a nők számára, hogy dolgozhassanak. Két fontos reform nyitotta meg előttük az utat. Az első, 1845-ben, teljes jogot biztosított a nőknek az öröklésben. Gunnar Qvist szerint ebben az volt az érdekes, hogy a reformban a feministák nyomásának semmi szerepe nem volt, hanem teljesen a nem nemes osztályok törekvéseinek eredményeként jött létre. Ezzel kialakult egy egalitáriusabb társadalom, aminek haszonélvezője a nő volt. A második reform a munka szabadságára irányult, melyet 1846-ban biztosítottak, amikor eltörölték a céheket. A nők előtt megnyílt a foglalkozások nagy része, a kereskedelmen belüli némi kivétellel, s az utóbbi is eltűnt 1858 és 1864 között. Az alkalmassági vizsgát megszüntették. Úgy tűnik, e reformokban kevés szerepe van a feminista mozgalmaknak. Qvist szerint a 19. sz. elején a születések számának emelkedése magával hozta a férjhez nem mentek arányának növekedését, ez arra kényszerítette a nőket, hogy dolgozzanak; innen eredt a munkában való egyenlőség, amit az új törvényhozás biztosít. A közép- vagy felsőbb osztályok női (ahol a férjhez nem mentek száma a legnagyobb volt) így biztosítani tudták maguknak, hogy függetlenül éljenek, maguk választotta foglalkozásuk révén. Az alsóbb osztályok számára viszont két lehetőség volt: vagy a prostitúció, vagy a szegénység.

A kezdeti reformokat továbbiak egészítették ki. 1853-ban megnyílt a nők előtt az elemi iskolákban való tanítás útja. 1858–63-ban a férjhez nem ment nők számára 25 éves korban állapították meg a nagykorúság határát. 1859–64-ben tanítóképzőket alapítottak a nők számára. A 60-as évek folyamán dolgozni kezdtek a posta- és távirati irodákban. 1862-ben jogot kaptak rá, hogy résztvegyenek a községi választásokban, ami csak egy már kialakult szokást kodifikált.

Ezek a reformok kiindulópontját jelentették a nők jogaiban egészen napjainkig folytatódó átalakulásoknak. A nő csak 1920-ban vált teljesjogú polgárrá, noha 1974 óta szabadon rendelkezhetett keresetével. Közvetve

hasznot húzott a társulásokra vonatkozó új törvényekből, melyek a tönkremenés vagy egyéb kockázat ellen biztosították. A közéletben viszont hosszú ideig alacsonyabb állásokra szorították vissza. Csak 1920 után juthatott magasabb elhelyezkedéshez, azonos fizetést pedig gyakorlatilag 1925 óta kapott.

Gunnar Qvist megjegyzi, hogy úgy látszik, a női emancipációt főleg materiális tényezők határozták meg, a tőke és a munkapiac megváltozott igényei szerint. A kiindulópont az akadályok ledöntése volt, nem a férfiak és nők közötti egyenlőség létrehozása. „Az igazi egyenlőség nem szerepelt a célkitűzések között... A női emancipáció egy férfiak által uralt társadalomban jött létre, a férfiak feltételei alapján, a férfiak által kézben tartott eredményekkel.” A feminizmus svédországi apostolának, Frederika Bremernek csak kevés befolyása volt ezekre az átalakulásokra.¹⁰ Ha első regényét 1828-ban, a nagy reformok korszaka előtt adta is ki, legismertebb munkája, a *Hertha* már utánuk íródott, 1856-ban. Ebben rajzolódik ki legvilágosabban a feminista program, főleg a női nagykorúság kérdésében. Mégis, Qvist szerint, az 1858-as reformnak semmi köze nincs a *Hertha*-hoz. „Frederika Bremer felfogását a nőkről, mint a világ megmentőiről, nehezen lehetett politikai gyakorlattá átváltani.” Esméi inkább a feminista mozgalmat befolyásolták, mint a politikai világot. Végül is, folytatja Qvist, sem a szociáldemokrata párt, sem a szakszervezetek nem támogatták igazán a feminista mozgalmat, sőt ellenkezőleg: e korszak végén egyik is, másik is úgy tekintette a nőket, mint „fél-részeseket”, akiknek csökkentett kvóta jár és fél-segélyt kaphatnak sztrájk, betegség vagy munkanélküliség esetén.

Ezekről a következtetésekről még lehet vitázni, de mindenképpen megmutatják, hogy túl lehet lépni az egyszerű jogi nézőpontra, és az egyenlőség győzelmét egy tágabb társadalmi, gazdasági és kulturális összefüggésbe illeszthetjük. E különböző pontokra vonatkozó kutatások az egyes országokban egyenlőtlenül fejlődtek, más területeken viszont kiszélesedtek.

Qvist férfi-szempontra utaló eredményei teljes egészükben érvényesnek bizonyultak Franciaországban is, amint ezt Odile Dhavernas új munkája is bizonyítja.¹¹ a női egyenlőség kivívása párhuzamosan haladt a férfiak hatalmának megerősödésével. Olyan okok alapján, melyek miatt a házaspárok a testi elváltást kérték, majd, az 1884-es törvény után a válást, Bernard Schnappernek a bűnügyi igazságszolgáltatás évi statisztikáira támaszkodó tanulmánya kimutatja, milyen túlnyomó számban vannak a nők a válni kívánó felek között (az 1837 és 1914 közötti korszak egészében 80 %).¹² Okaik: kegyetlenkedés, tettegesség, nem pedig a regény- és drámaírókat olyan

gyakran inspiráló hűtlenség. „A válást nem a megcsalt feleség, hanem a megvert feleség kéri” – vonja le a következtetést a szerző. Ezt a vonalat tovább kellene követni, hogy jobban értékeljük a nők jogainak fejlődését Franciaországban és másutt is.

Ehhez a jogi kérdéshez kapcsolódó két másik vonal érdeklí jelenleg a kutatókat. Az egyik az abortusz története, melyhez az 1920-as választási törvény és az 1976-os új, módosító törvény társul, rendkívül bőséges és egyáltalán nem szenvedélymentes irodalom kíséretében.¹³ Az abortusszal kapcsolatos törvénykezés alakulása éppoly jellemző egy társadalom fejlődésére, mint a nő szerepére és a feminista szervezetek nyomására. Ott van aztán a csecsemőgyilkosság, amiről sok szó esik ugyan a romantikus irodalomban, de lényegét tekintve kevésbé ismert, főleg az utolsó két század vonatkozásában.¹⁴ Ez a tárgy eddig tabu volt, pedig ez is rávilágít a nő helyzetére a társadalomban: a századok során nem akasztották-e fel, vagy kínozták-e meg az asszonyokat, akik megölték gyermeküket, mert képtelenek voltak táplálni és felnevelni őket? Végül a 18. sz. vonatkozásában sokat lehet meríteni Arlette Farge könyvéből, aki további munkáikat is jelez még az utcanőkről, a rendőri jelentések vizsgálatából kiindulva.¹⁵

Úgy tűnik, a nők jogainak kérdése nem indított el ennyi kutatást az Egyesült Államokban, ahol inkább a társadalomtudományok módszerei alapján dolgoznak és inkább a nőknek a társadalomban betöltött szerepére és a *behaviorisme* befolyására, a magatartások, viselkedések vizsgálatára koncentrálnak figyelmüket. Jogok terén úgy látszik, az érdeklődés közép-pontjában a szavazati jog maradt, vagyis az 1920-as 19. törvényjavaslat. A klasszikus, bár már kissé elavult munka még mindig Eleanor Flexneré,¹⁶ központi témája a szavazati jog hősi kivívása. Az elmúlt években a hatvanas évek feminista mozgalmainak fényénél alaposan megvitatták e jog elnyerésének eredményeit és következményeit. A legújabb időkben több munka és cikk jelent meg a szavazati jogról. Aileen Kraditornál e győzelem hősi jellege elhalványul, szerinte a szavazati jog egyszerűen megkoronázza a jogi területen elért korábbi győzelmeket. A szavazati jog fontos szimbólum, az amerikai egyenlőség szimbóluma. Ezzel szemben Ellen Dubois úgy tekinti ezt a győzelmet, mint a radikalizmus három fontos célkitűzésének (a nők, a feketék és a munkásmozgalom) egyikében elért eredményt. Ha a feketék megkapták a szavazati jogukat a rekonstrukció során, miért ne kapták volna meg a nők a maguk részéről? Ezért van, hogy a nők természetes szövetségesei az abolitionisták (a rabszolgotartás eltörléséért harcolók) voltak, és a munka világa.¹⁷

Ha az amerikai történészek vitáinak középpontjában a 19. törvényjavaslat következményei állnak, ma már az a nézet kezd megszilárdulni, hogy a nők jogi helyzete szempontjából kevés előnyt jelentett e nyereség, bár egyesek még mindig döntő fontosságúnak tekintik.¹⁸

A feminista mozgalom több ágra oszlik, különben nagyon körülhatárolt érdekeiktől vezetette, annyira, hogy egészen a hatvanas évekig semmi komolyabb reformot nem sikerült keresztülvinniük. Még a jogegyenlőséggel kapcsolatos törvényjavaslat (Equal Rights Amendment) megszövegezésével sem tudtak közös nevezőre jutni, úgy hogy az még most is vita tárgya. Sokan attól tartottak, hogy ha e törvényjavaslatot megszavazzák, elvesztik azokat az előnyöket, melyekhez eddig nő-voltuk juttatta őket. Úgy látszik, ezek a félelmek továbbélnek, annyira, hogy miattuk függőben van az E.R.A. jövője is...

A szocialista országokban a nők jogainak kivívása közvetlenül kapcsolódik az egalitárius demokrácia bevezetéséhez. A szovjetunióbeli V.N. Szelunszkaja szerint „a nők, a társadalom és az állam közötti kapcsolatok komplex társadalmi, gazdasági, politikai, etikai problémái egész sorára radikális megoldásokat léptettek életbe.” Ahogy Lenin mondja: „A szovjet köztársaságokban a legkisebb nyoma sem maradt azoknak a törvényeknek, melyek alávetett helyzetben akarták tartani a nőket.” A nyolcórás munkaidőről szóló 1917. okt. 29-i határozat különös gondot fordít a női munka védelmére. A szovjet törvényhozás sietve törölte el a nők alacsonyabbrendűségének megalázó nyomait, legyen az a család, az öröklési jog, a tulajdonjog, a hivatásválasztás, a tanulási jog területén. Az 1918-as első alkotmány megerősítette az 1917-es forradalom által a nők számára követelt egyenlő polgári és politikai jogokat. Főképp a férfi és női fizetések egyenlősége valósult meg, amire Lenin oly büszke volt, amikor összehasonlítást tett a liberális országokkal. E győzelmek nyomán a nők szerepe egyre fontosabbá vált a szovjet társadalomban: mind nagyobb számban vettek részt a vidéki és városi szovjetekben, ahogy a szakszervezeti szövetségekben is. Mindazonáltal, a régi iszlám-tradíciókat követő keleti köztársaságokban ez a haladás lassúbb ütemű volt.

A fejlődés ugyanez Bulgáriában is, bár későbbi keletű. Nem sokkal az antifasiszta győzelem, 1944. szept. 9.-e után történt, hogy kihirdették a bolgár nők polgári és politikai jogegyenlőségét, mely az 1944. okt. 16-i törvénnyel lépett életbe. A politikai jogokon kívül a nők jogot kaptak maguk választotta foglalkozásuk gyakorlására és különös védelmet biztosítottak számukra munkájukkal kapcsolatban. Ezeket az intézkedéseket beiktatták a Bolgár Köztársaság alkotmányába.

2. A nő és a család

E területen a kutatás pionírmunkája már vagy húsz éve megkezdődött Philippe Aries már idézett művével a gyermekről és a családi életről az Ancien Régime idején. Azóta sokasodtak a munkák, mind a pontos rész kutatások, mind a szintézisek területén. Az Annales 1972-es speciális számában¹⁹ képet kapunk azokról a fő irányzatokról, melyek vonalán a kutatások elindultak. A programba vett legfontosabb kutatási témák: a családok nagyságrendje, a javak öröklésével kapcsolatos szokások fontossága, a szövevényi rendszerek, házassági stratégia, szexuális kapcsolatok, fogamzásgátlás, szerelmi élet. Ugyanakkor azonban gyakran előfordul, hogy a nő némi leg eltűnik a család mögött és a szexuális élet sincs eléggé megvilágítva. André Burguière és főleg Jean-Louis Flandrin legújabb munkái választ adnak néhány, a házassélettel és a házasságon kívüli élettel kapcsolatban felvethető kérdésre.²⁰ Új megvilágításban mutatják be a nő helyét a házasságban, különösen férjével szembeni alávetettségét, mely jóval hangsúlyozottabbá vált a 19. században, mint az előző századokban. Magyarázatra vár, mi az oka, hogy a liberalizálódás korszakában a nő leigázottsága (függő helyzete) fokozottabbá vált, mint az erősebben érvényesülő tradíciók korszakában.

Edward Shorter kitűnő munkái felrészítették a kérdés problematikáját. A modern család megszületéséről szóló munkájában Shorter vizsgálja a tradicionális család átmenetét a modern korszakba, nagyjából a 12–18. századtól a 20. századig, az iparosodás és az agrárelvándorlás ösztönző hatására. A család elvágta a közösséghez fűződő kötelekeit és felborította kapcsolatait a közeli vagy távoli rokonsággal. A nő új fontosságra tett szert, abban a mértékben, amelyben a munkapiac önálló tagjává vált. Ezzel a férfinél jobban felszabadult a hagyományos alávetettségek alól, megszerezte függetlenségét és új helyet vívott ki magának a család keblén belül. Shorter nem fogadja el a sztereotip kliséit a családnak a nő külső elfoglaltsága következtében elindult felbomlásáról. „A nők közelmúltban bekövetkezett hozzájárulása a gazdasági forrásokhoz kétségtelenül módosította a családon belüli erőviszonyokat, mivel az asszony olyan anyagi ütőkártyához jutott, amilyenre azelőtt nem volt példa.” De semmi nem bizonyítja, hogy ez az új gazdasági szerep önmagában véve bármivel is hozzájárult volna ahhoz, amit az újságírók szeretnek úgy nevezni, mint „a család összeomlása”.²¹ A család nem olyan megingathatatlan már, ez igaz, mert a nő jobban fel van fegyverezve ahhoz, hogy megvédje jogait; bizonyíték erre a válaszok növekvő száma. Shorter szerint tény, hogy a család új alapokra épül: az érzelem és a szexua-

litás foglalta el a gazdasági kérdések (a vagyon), a társadalmi állás (a rokonság) és a származás hagyományos kötelekeinek helyét. Ez az átalakulás új kapcsolatokat hozott magával a szülők és a gyermekek között: az ellenőrzés tradicionális eszközei eltűntek, mivel a maguk részéről a fiatalok egyre fiatalabb korban maguk is kivívták függetlenségüket.

Ezeket az optimista és kicsit általános következtetéseket még pontosabb kutatásokkal kell majd tovább csiszolni.

Ebbe az irányba haladnak Louise Tilly és Joan Scott Franciaországban és Angliában folytatott kutatásai,²² amelyek a munka és a család egymáshoz kapcsolódó területeit vizsgálják. Szerintük a női munkát a demográfiai változások épp annyira befolyásolták, mint a gazdaságiakat. A női munka története egyben a család története is kell, hogy legyen. A két utolsó század folyamán a nők anya-szerepe szorosan összefügg a családszervezet új struktúráival. A nők, a munkapiac megváltozott feltételeire válaszolva, „stratégiát” dolgoztak ki. Az ipari forradalom előtt egy családi jellegű gazdaságban a nő szorosan kapcsolódott a termeléshez, anélkül, hogy fizetést kapott volna, és nagyszámú gyermeke volt. A fizetésen alapuló családi gazdaságban („family wage economy”), mely a múlt században általános volt, a férjes asszony csak bizonyos időszakokban dolgozhatott, olyankor, amikor gyermekeire nem volt gondja. A férjhez nem ment nő viszont a termelés fontos kereke. A 20. században a fogyasztói családi gazdaságban („family consumer economy”), a termékenység erősen csökkent és a család gazdasági szükségletei erősen fokozódtak. A nők nagyobb számban dolgoztak, főleg a harmadik szektorban, hogy a család jövedelmeihez ők is hozzájáruljanak. Nem a háborúk lökték a nőket a munkapiacra, ahogy mondani szokták, hanem az új családszervezet. A fejlődés tehát távolról sem egyenes vonalú, ahogy Shorter állította, hanem kanyargós, mert sok tényezőhöz kapcsolódik.

Tilly és Scott eredményei csak a munkáscsaládokra alkalmazhatók. Mi a helyzet a középosztály és az arisztokrácia családjaiban? Egyelőre még kevés erre vonatkozó munka áll rendelkezésünkre, kivéve Angliát. Egy egyetemes, a 19. sz. előtti korszakra vonatkozó munkában L. Stone leírja azt a jelenséget, melyet ő „érzelmi individualizmusnak” nevez a 18. században, Shorter felfogásától nem nagyon eltérő meghatározások alapján.²³ Ahogy az előbbi, ő is hajlik arra, hogy az egész társadalomra csak egyetlen osztályra illő modelleket alkalmazzon. A viktoriánus középosztály női számos munka tárgyát képezték.²⁴ Patricia Branca szerint, aki adatait az oktatási és háztartási kézikönyvekből meríti, a középosztály asszonyainak kevés szabad idejük volt, még ha voltak is alkalmazottaik. Többet foglalkoztak má-

sokkal – férj, szülők, gyermekek – mint önmagukkal. Elképzelhető, hogy a források természete kicsit elferdítette a szerző végkövetkeztetéseit. Mindenesetre a viktoriánus asszony többnyire még férje árnyékában élt.

A családhoz kapcsolódik az anyaság kérdése, azaz a gyermekek száma és a születésszabályozás is. Most nem térhetünk ki a demográfiai vonatkozásokra, melyekkel érdekes munkák foglalkoznak.²⁵ A viktoriánus család még sok családtagból áll, legalábbis 1870 körül, ezután a családonkénti gyermekek száma csökken. Vajon ez a csökkenés a fogamzásgátlás és a születésszabályozás gyakorlata elterjedésének tudható-e be? Lehetséges, és annál is valószínűbb, mert Charles Bradlaugh és Annie Besant pereinek 1877–78-ban nagy visszhangjuk volt és népszerűsítették a fogamzásgátlás gyakorlati módozatait. Ez mindenesetre olyan kérdés, mely lekötötte a történészek érdeklődését.²⁶ E terület azonban még felderítetlen marad, mert a tanúk és a szereplők némák és a történészek találékonyságához kell folyamodnia, hogy e bizalmas területre behatolhasson. Úgy látszik, a két leggyakoribb módszer a coitus interruptus és az abortusz lehetett, legalábbis a népi osztályokban. A McLaren szerint az abortuszt annál is inkább gyakorolták, mert ez teljesen női módszer volt, férfi-közreműködés nem volt hozzá szükséges.

Az anya-gyermek kapcsolatokban egy vonatkozás felkeltette néhány történész figyelmét, a csecsemők dajkaságba adása. Ez a szokás különösen Párizsban volt elterjedve, amint G. Sussman kimutatta.²⁷ Ügynökségek foglalkoztak a csecsemők vidéki dajkáknál való elhelyezésével. A szerző szerint ez a szokás főleg a kézműves-családokban honosodt meg, kétségkívül azért, mert az asszony segített férjének és nem szentelhette a szükséges időt a gyermekek táplálására. Ez a megállapítás annál érdekesebb, mert ellentmond a 19. sz. irodalmában a középosztály asszonyairól elterjedt képnek, akik azért szabadultak volna meg újszülötteiktől, hogy függetlenségüket megőrizték. A 19. sz. utolsó harmadában a vidéki dajkához adás gyakorlata csökkenőben van, a női munka számára alakult új feltételekkel és a tej sterilizálásának bevezetésével. A cuclisüveg gyakorlata felszabadította a nőt.

3. A nő és a nevelés

Michelle Perrot a nők történetének kidolgozásánál a vizsgálandó kérdések között 1975-ben felvetette a „leánynevelés széleskörű problémáit, elméletét, gyakorlatát és eredményeit (mikor és hogyan vált általánossá a nők

írni-olvasni tudása)”. Azóta számos munkát adtak közre, melyek hozzájárultak legalábbis Franciaországban²⁸ ismereteink bővítéséhez.

Az írni-olvasnitudás együttesére ez ország vonatkozásában hivatkozni lehet Furet és Ozouf munkájára.²⁹ A nevelés speciálisabb munkák tárgyát képezte, közülük érdekes bepillantást nyújt az Ancien Régime szokásaiba Chartier, Julia és Compère munkájának egyik fejezete. A leánynevelés történetét teljesen új alapokra helyezték Francoise Mayeur két kötetben megjelent munkái, az egyik szorosán a tárgyra specializálódva, vizsgálatait a nők elemi oktatására koncentrálva a harmadik köztársaság idején, a másik általánosabb területet ölelve fel, a 19. sz.-i leánynevelést. A leánynevelést hosszú ideig elhanyagolták, mert egy régi tradíció szerint jobb, ha a lányok tudatlanok maradnak. Amellett, ha az állam el is ismerte, hogy a férfiakkal kapcsolatban némi kötelességei vannak, kényelmesebb volt számára, ha a női nevelést ráhagyja a katolikus egyházra, vagy magánintézetekre. Az iparosodással, mely nagy mértékben bevonta a nőket a termelés műhelyébe, felmerült a gondolat, hogy a népi osztályok leányai számára elemi oktatást kellene biztosítani, hogy valami szakmára készítse fel őket, de ezt az oktatást el kell zárni a polgárság leányai elől, akiknek az a hivatásuk, hogy az uralkodó osztályok feleségei és anyái váljanak belőlük. A katolikus egyház a maga részéről viszont lehetőséget látott benne, hogy a leányok nevelése révén befolyást tarthasson meg magának, melyet a férfiakra vonatkozóan kezdett elveszteni. Ide vezethető vissza a harc az egyház és az állam között egy igen fontosnak tartott szektor megszerzéséért, Victor Duruy kudarca a második császárság alatt, és a nők elemi iskolai oktatásának Camille See és Jules Ferry által történt késői keresztülvitele, mely a 20. sz. első évtizedeiben indult csak meg. Ez az elemi iskolai oktatás azonban specifikus maradt annyiban, hogy a nők kevesebbet tanultak, mint a férfiak, másképp, mint a férfiak és rövidebb ideig, mint a férfiak. Tényleg arról volt itt szó, hogy megvédjék a női sajátosságokat? Nem inkább arról, hogy fenntartsanak egy bizonyos, férfiuralmon alapuló társadalmat?

A leánynevelés más országokban is sok gondot okozott. A kemáli Törökországban egy 1924-es törvény biztosította az oktatás egységesítését a két nem között; fiúk és leányok ugyanazokra az intézményekbe jártak és a lányok arányszáma kezdett növekedni. Svédországban a nők oktatása a 19. sz.-ban alapvető probléma volt.³⁰ A kormány sokáig őrizkedett attól, hogy beavatkozzon a kérdésbe, többek között azért is, mert rendkívül költséges lett volna számára, ha ebből részt vállal. Főleg a középosztályok (kereskedők, kézművesek, alkalmazottak) küldték a gyermekeiket iskolába. Ezzel

főleg azt várták az iskoláktól, hogy a jövődöbéli családanyáknak magasabb képzettséget adjanak, ami humán kultúrát és műveltséget jelentett, valami minimális mennyiségűtannal és némi, egy háziasszony számára nélkülözhetetlen természettudománnyal. De a munkapiac alakulása arra kényszerítette, hogy a leányok számára egyre inkább specializált és kevésbé formális nevelést vezessenek be. A programok felállításánál mindig szem előtt tartották a fiúiskolák mintáját, bár általában azért eltértek azoktól. Fokozatosan egyre jobban közeledtek hozzájuk, míg végül azonos feltételeket biztosítottak a leányokr ak is. A 19. században a kormány nem vállalta a leányiskolák fenntartásának költségeit, úgy ítélve meg a helyzetet, hogy ezek túl nagy terhet jelentenek ahhoz képest, mint amekkora eredménnyel járnának, vagyis a nők foglalkoztatásával a munkapiacon. Csak 1874-ben kezdték államilag segíyezni a lányok számára létesített magániskolákat, hogy alacsonyabb szintű adminisztratív munkákra nőket képezzenek ki. Angliában a leánynevelés az elmúlt század egyik legnagyobb gondját jelentette, ahogy azt 1895-ben a Commission Bryce hangsúlyozza: „Több változás jött létre a lányok elemi iskolai oktatásában, mint az oktatás bármely más területén.” 1880 felé következett be, hogy a régi egyetemek (Oxbridge) megnyitották kapuikat a lányok számára. Kismértékű áttörést jelentett csak, mégis fontos lépés volt.³¹

Fontos munkálatok folynak ezen a területen Franciaországban, ahol a *Pénélope* c. folyóirat következő számát a nőknek és a nevelésnek fogják szentelni. Ezzel szemben bizonyos országokról, pl. az Egyesült Államokról nincsenek adataink, ott a női oktatás kérdése, úgy látszik, elkerülte a történészek figyelmét, s inkább a pedagógusok érdeklődését vonta magára.

4. A nő és a munka

E hatalmas területet már elég régóta kutatják a szociológusok hatására, akik közvetlenül a második világháború után már elkezdték a pionírmunkát.³²

A kutatások több irányát kísérhetjük nyomon. Egészen új érdeklődés fordult a háztartási alkalmazottak tanulmányozása felé. A történészek felfedezték, hogy a háztartásokban alkalmazott asszonyok és lányok csoportja a foglalkozások között a legnépesebb többek között Angliában, Franciaországban, Svédországban.³³ Svédországban az 1870-es 65.000-es létszám 1930-ban 145.000-re emelkedik, s ekkor éri el maximumát. A háztartási al-

kalmazottak és a szakszervezet által szervezettek közötti kapcsolatok kutatása Svédországban érdekes eredményeket hozott. Ha a háztartási alkalmazottak első szakszervezete 1904-ben tűnt fel, és a tagok létszáma elég kevés volt, nem arra vezethető-e ez vajon vissza, hogy az úrnők nem bíztak azokban, akik tagjai voltak a szakszervezeteknek? A háztartási alkalmazottakra egyébként a szociális vívmányok legtöbbje nem vonatkozott, főleg nem a munkaórák korlátozása. Egyetlen más csoporttal sem bántak ilyen rosszul, állítja Kerstin Moberg, mert ez nem érdekelt sem a politikai pártokat, sem a szakszervezeteket. 1944-ig kellett várni, hogy eljussanak a háztartási alkalmazottakra vonatkozó törvények bevezetéséig, azzal a céllal, hogy ezt a foglalkozást újraértékeljék és enyhítsék a férfiak és nők közötti versengést a munka többi szektorában.

Theresa McBride műve a háztartási alkalmazotti foglalkozás modernizációját vizsgálja. Ha tradicionális foglalkozásról van is itt szó, a 19. sz.-ban ez átalakuláson megy keresztül, olyan mértékben, ahogy a vidéki leányok bekerülnek egy polgáriasult, szervezett társadalomba. Új igényekkel és új magatartással térnek onnan haza. A megállapítás nyilvánvaló, ha nem is annyira új: lehet, hogy Molière vagy Marivaux szolgálói polgáriasultabbak voltak, mint Labiche vagy Ibsen cselédei.

A hivatalnokok (fehérgallérosok) szintén sokak érdeklődését vonták magukra. Lee Holcombe,³⁴ felhasználva különböző összeírások eredményeit, kimutatja, hogy ez a harmadik női szektor mennyire kiszélesedett, szemben a második szektorral, ahol 1861 és 1911 között a nők száma észrevehetően csökkent. Ki lesz hivatalnok? A középosztály vagy a munkásosztály asszonyai? A szerző habozik ezen a ponton, bár világosan kitűnik, hogy nagyszámú elárusítónő, titkárnő, sőt tanítónő is származik a munkásosztályból. A mű mindenesetre leszögezi, hogy a női kétkezi munka nagy tömege a harmadik szektorban helyezkedett el és nagy nehézségekkel és ellenállással kellett szembenéznie, ami a fizetéseket és a munkafeltételeket illeti. A 19. sz.-i franciaországi „áruházi kisasszonyokról” szóló cikk kimutatja a női személyzet létszámának lassú emelkedését, és azt, hogy milyen szívósan küzdenek a férfiakkal. A nagy áruházak három szektorában találjuk meg őket: az adminisztráció területén, ahol még kevesen vannak, a gyártásnál (a konfekció, divatáru, szőnyegkészítés műhelyeiben), és az eladásban, ahol századunk elején még csak kevés osztályt hódítottak meg maguknak. A munkafeltételek kemények, szinte katonai fegyelem uralkodik itt, amit a túlnyomó létszámú férfiak uralma vezetett be. Elsősorban a nagy áruházakban uralkodik a paternalizmus, melyhez a női beosztottaknak alkalmazkodniuk kell. Ezek a

munkafeltételek elősegítették a harcokba torkolló kollektív öntudat kifejlődését, melyekben nagy számmal vesz részt a női elem.

A legújabb kutatások tehát új fényvel világítják meg a dolgozó nők két kategóriáját, a cselédekét és a fehérgalléros hivatalnokokét, akik iránt mindezekig nem sok érdeklődés mutatkozott. Ezzel szemben meglepő, mennyire kiapadtak a kutatások a már valamivel jobban ismert kategóriák területén, mint a nagyipar munkásnői, akiknek élet- és munkafeltételeit már több évtizede tanulmányozzák.

A dolgozó nő két kategóriája között az egyensúly eltolódott, ahogy egy stockholmi tanulmány kimutatja.³⁵ A technikai feltételek befolyása döntőnek látszik: 1890-től, nagyjából attól az időszaktól kezdve, hogy a villamosságot bevezették, a szakosított női munka iránti kereslet megnövekedett. A szolgáltatások (kereskedelem, adminisztráció, nevelés, egészség, kommunikáció) szektoraiban a nők számára sok alkalmaztatási lehetőség nyílt. Ettől a pillanattól kezdve ez a szektor felemésztja a háztartási munka szektorát, a férjhez nem ment nők döntő túlsúlyával. Ez a fejlődés mind-egyik skandináv államban közös, kivéve Franciaországot, ahol nagyobb a férjes asszonyok aránya. A magyarázat talán ott keresendő, hogy a fizetések alacsonyabbak Finnországban és egy családnak két fizetésre van szüksége a fennmaradáshoz. A hipotézist még meg kell vizsgálni.

A szocialista országokban, főleg a Szovjetunióban sem más a fejlődés. A forradalmak utáni iparosodás lendülete gyorsan megnövelte a női munkások számát, a tradicionális foglalkozások kárára: a Szovjetunióban 1929–1939 között a női munkások és tisztviselők száma több mint háromszorosára, 3 millióról 10,7 millióra szökött, míg a bejárónők száma munkásnők között a forradalom előtti 80 %-ról 14 %-ra esett a nagy honvédő háború előestéjén.³⁶ Ugyanakkor a szovjet asszonyok legyőzték az előítéleteket, melyek azelőtt bizonyos foglalkozásokat (adminisztráció, tudományos kutatás, művezető, technikus) elzártak előttük. Új női típus fejlődik ki, aki a háború utáni időkben bekapcsolódik a munka világába. A nők, akik 1979-ben a népesség 53 %-át teszik ki a Szovjetunióban, 51 %-ot foglalnak el a nemzeti gazdaságban foglalkoztatott munkásság és alkalmazottak körében (1941-ben ez 45 % volt), 45 %-át teszik ki a mezőgazdasági munkásságnak, 85 %-át a közegészségügyi és a társadalombiztosítási alkalmazottaknak, 73 %-át az oktatás és kultúra, 40 %-át a tudomány területeinek.³⁷ Meghökentő, hogy a Szovjetunióban mekkora a nők részvételi aránya az általában férfifoglalkozásoknak tekintett funkciókban. 1959 és 70 között a női mérnökök száma négyszeresére szökött, a technikusoké több mint megkétszere-

ződött, és a specializált női foglalkozásoké 15-tel szorzódott meg.³⁸ Ez a szovjet nők képzése folyton emelkedő színvonalának tudható be, akik, ugyanabban a korosztályban, néha jobb képzést kapnak, mint a férfiak. A tudományos állások 40 %-át nők foglalják el, az Egyesült Államokbeli pusztán 10 %-kal szemben. Ez nem akadályozza meg, hogy kettős szerepük, a dolgozó nő és a családanya szerepe, ne okozzon nehézséget, és hogy ne kelljen megosztani idejüket a két funkció között, itt épp úgy, mint máshol.

Az Egyesült Államokban a női munkákra vonatkozó legújabb kutatások új eredményeket hoztak. Így Tamara Hareven, a manchesteri (New Hampshire) francia-kanadai munkásnőkre vonatkozó tanulmányában kiemeli, hogy sokszor a családok együtt dolgoznak, ugyanabban a helyiségben, és munkakörülményeiket, a munkaidőt, a feladatokat maguk osztják meg egymás között.³⁹ Két fontos következtetésre jut: az egyik, hogy a családi jövedelem jelentős részét a lányok keresik meg, mert ők rövidebb ideig járnak iskolába és a családban maradnak, szemben a fiúkkal. A második, hogy a francia-kanadai eredetű férjes asszonyok kétharmada üzemben dolgozik, két egymástól világosan elkülönülő ciklusban: 35 éves koruk előtt, gyermekeik ellenére, akik csak kismértékben jelentenek hozzájárulást a család jövedelméhez, és 55 éves koruk után, amikor a gyermekek már elmentek hazulról. A ciklusokat nem a szülések határozzák meg, hanem a jövedelemkiegészítések hiánya vagy létezése. Tamara Hareven következtetései ellenében vannak azokkal az eredményekkel, melyekre a történészek másutt jutottak az Egyesült Államokban, ahol a női munka zömét férjhez nem ment nők teljesítik.⁴⁰

Elképzelhető, hogy a francia-kanadai nők kivételes példája etnikai és kulturális tradíciókra vezethető vissza, melyekkel a történészek más csoportknál más formákban találkoznak. Így Buffalóban például az olasz nők nagyon kis számban vesznek részt az ipari munkában. Kulturális magatartásról van-e itt vajon szó (megőrizni a szüzi tisztaságot egy ellenséges környezetben), vagy gazdasági adottságokról (hogy a helyeket már elfoglalták korábbi bevándorlók), – kérdéses. A történészek eltérő magyarázatokkal szolgálnak.⁴¹ Elképzelhető, hogy a kulturális tradícióknak is szerepük van a nők munkával szembeni magatartása kialakításánál.

Egyéb kutatások az Egyesült Államok vonatkozásában megerősítik azt, amit másutt is felfedeztek: a nők tömegesen mennek át a háztartási szektorból az iroda harmadik szektorába, bizonyos különbségek megtartása mellett.

Bár a nők végülis meghódították azoknak a szektoroknak egy részét,

melyekben eddig a férfiaknak volt monopóliumuk, van egy olyan terület, melyet majdnem teljesen elveszítettek, és ez a gyermekek világrahozatala. Egészen századunk elejéig a szülésnél az anyán kívül a központi személy a bábaasszony volt. A 19. sz. előtt kevés asszony folyamodott orvoshoz, nem azért, mert orvos volt, hanem férfi volta miatt. A gyermekek születése a hagyományok szerint a nőkre tartozott. A higiéniai körülmények javulása és a szülészek hadjáratai a bábaasszonyok ellen (részben, hogy az orvosi testületen belüli képüket javítsák) oda vezettek, hogy 1910–20 körül gyakorlatilag kiszorították az utóbbiakat; a városokban teljesen, a vidéken részben.⁴²

A női munka e meghatározott szektoraiban folytatott kutatásokat párhuzamba kell állítani Louise Tilly és Joan Scott Nyugat-Európa iparosított országaiban végzett vizsgálataival. Szerintük a nők stratégiája korok szerint változik: nem véletlen, amire pl. Svédország példa a 19. században, hogy ti. a férjhez nem ment nők száma olyan magas a hivatalokban. A stratégia az alkalmaztatási lehetőségek szerint is változik: az asszonyok, ha tehetik, előbbre helyezik az irodai munkát az üzeminél, de ehhez olyan tanultsági szint kell, amellyel kevesen rendelkeztek közülük a 19. sz. közepén. Ha egyszerre akarják átlátni a közoktatás, az anyaság és a család összefüggéseit, a munka kérdése központi helyet foglal el. Ezért tekinthető Tilly és Scott munkája az utóbbi évek egyik legtöbb újat hozó művének. „A női munka történetének egyben a család történetének is kell lennie.”

Ez a két újabb munka nem erősíti meg Shorter hipotézisét arról, hogy a munka felszabadította a nőt. Inkább az ellenkezőjét. Az Angliában folytatott kutatások jobban a felé az eredmény felé hajlanak, hogy a nőt igába fogta a munkája, kétfelé húzza az üzemet, az áruházat, illetve a családot. A legnagyobb veszély számára nem annyira az, amit Shorter annak vél, hogy t. i. törvénytelen gyermekei lesznek, akiknek 1750 és 1850 között megnövekvő száma meghökkenti. A demográfiai tanulmányok kimutatják, hogy a nő alkalmazása az iparban nem növelte meg észrevehetően a törvénytelen születések számát. Ami elsősorban veszélyt jelent a munkásnő, vagy a dolgozó leány számára, az a prostitúció. Ezen a ponton a legújabb munkák felsorakoznak az elmúlt század ipari országaira vonatkozó igen számos tanúságtétel mellé.⁴³ A túl hirtelen általánosításokat azonban, néhány eset kivételével, óvatosan kell kezelni.

A női munkák területén a jelenlegi irányzatokra a legjobb tájékoztatást a *Mouvement social* új, speciális száma ad (No. 105, 1978), melyet a női munkának szenteltek. Kétszeresen meggyőző felmérést közöl: csak női munkákról van itt szó: a dajkától a selyemszövőig, az állami alkalmazottak-

tól a nagy áruházak dolgozóig. Ezek a nőkről szóló munkák kizárólag női kutatók munkái, Michelle Perrot irányítása mellett, aki hangsúlyozza e terület eredeti voltát. „...A női munka története elválaszthatatlan a család történetétől, szexuális vonatkozásaitól, társadalmi szerepétől. A család, sokkal inkább, mint a munka, melyre befolyással van, a női lét és harcok valódi horgonya, változásaik fékje vagy motorja. A munka maga nem szabadíthatja fel a nőket, még ha hozzá is járul felszabadításukhoz. Valójában felszabadított valakit valaha is a munka?” A munka hiányosságaival is sokat mond: egyetlen tanulmány sem foglalkozik benne a háziasszonnyal, aki pedig az asszony leghagyományosabb és legáltalánosabb munkáját végzi. De ki tudja megragadni a háziasszony szerepét a történeti létben? A női munka egyik sajátossága azért mégis kibontakozik: időszaki jellege (mert a házasság állapotához van kötve), rosszul fizetett volta (kiegészítő fizetésről van szó), általában kevésbé magasrendű volta (a néha nagyon hosszú tanulókorszak ellenére pl. a szőnyegkészítésnél, csipkeverésnél).

Ezek a kiadványok hasznosan, egészen új módszerrel világítják meg a nő helyzetét munkájában, az ipari társadalmakban. Ami még hiányozna, az egyrészt egy elmélyült tanulmány lenne a nem dolgozó nőről a közép- vagy felsőbb osztályok köréből, viselkedéséről, érdeklődéséről, pszichológiájáról. Igaz, hogy ezt valójában nehéz megközelíteni, a történeti forrásokban nem maradt nyoma. Irodalmi forrásokra kell tehát szorítkoznunk (Balzac, Dickens, Zola) írókra, akiknek alkotókészsége és válogatása egyensúlyba hozták az irodalmi kitaláláson nyugvó alapokat, vagy intim, személyes naplókra, melyeket nehéz kritikailag vizsgálni. Másrészt mit tesz az asszony a nem ipari társadalmakban? Milyen változásokat hozott munkájába az európai imperializmus lökése? Hagyományos életmódját mennyire érintette mindez? A források egyoldalúsága itt megint meghamisítja a múlt képét és azzal a kockázattal jár, hogy ilyen vagy olyan értelemben eltorzítja a nő alakját, akit vagy a tradíciók, vagy a gyarmatosítók tartanak leigázva.

Hatalmas terület vár még felkutatásra.

5. A nő és teste

Ez a tág terület a legkésőbb nyílt meg a kutatások számára, annyira, hogy az ezzel kapcsolatos munkák még csak szórványosak, országonként egyenlőtlenül fejlettek, némelyikben meglepő hiányokkal, másokban rendkívül jól feldolgozott szektorokkal. Több irányzatot különböztethetünk meg.

a. *A nő, az orvostudomány és az orvos.* A kutatások, úgy látszik, Franciaországban haladtak leginkább előre ezen a területen. Yvonne Kniebichler és Jacques Léonard munkáival.⁴⁴ Amerikaiak is jelentettek meg néhány művet e tárgyról.⁴⁵ Mások speciálisabban a szüléssel foglalkoznak.⁴⁶ E kutatások mindegyikénél a női test áll az érdeklődés középpontjában.

Ezek alapján kiderül, hogy az orvostudomány a nemek szembeállításának területe az elmélet területén épp úgy, mint az orvosi gyakorlatban. Az orvostudományt nagyrészt férfiak gyakorolják, akiknek erre egészen a 19. sz. végéig monopóliumuk volt. Ez a páciensekkel való kapcsolatot kényelmetlenné tette, akik minden ügyükkel, mely a fogamzás, a születés kérdéseire vonatkozott, szülési vagy pszichológiai problémáikkal szívesebben fordultak a bábákhoz vagy az apácákhoz. Az ilyen természetű konfliktusok közvetlenül érintették az orvosokat. A 19. sz. azonban változást hozott magával a nők magatartásában a szaporodást illetően is: passzivitásuk csökkent, és a férfivilág ezen a téren is néha úgy érzi, jogfosztottá vált. Innen az átalakulás a nőről testével kapcsolatban kialakult képben, melynek visszhangját megtaláljuk az irodalomban.

E fontos és még nagyon kevésbé ismert területen számos munka van folyamatban.

b. *A szexualitás* Ebben a szektorban nagy fellendülés tapasztalható, főleg az angolszász országokban, elsősorban az Egyesült Államokban. Sidney Ditzion sokáig klasszikusnak számító, 1953-ban megjelent és nemrég újra kiadott munkája úttörő szerepet töltött be, bebizonyítva, hogy a női szexualitás sokkal bonyolultabb, mint ahogy eddig gondolták, és e kérdés kapcsán elmélyültebb kutatásokra ösztönzött.⁴⁷ A történészek véleménye egyetért abban, hogy a szexualitásra 1830 táján erősen hatott, legalábbis az Egyesült Államokban, az az irányzat, amit viktoriánus erkölcsnek nevezhetünk. Ennek a végbement átalakulásnak jellemzőit a következőkben foglalhatjuk össze: a házasságon kívüli szexuális kapcsolatok tiltása a nők számára, a kapcsolatok korlátozása a házasságon belül, a maszturbáció veszélyessége, melyet akkor az elmebajok egyik lehetséges okozójának tartottak.⁴⁸ Barker-Benfield munkái felvetik, hogy az új szexuális ideológia elsősorban a férfiak törekvését tükrözi a nők fölötti szilárdabb uralom gyakorlására. Szerinte ezekhez a törekvésekhez kapcsolódik a papság és az orvosok nőkre való felfigyelése is, ahogy a férfiaké is általában, a születés folyamatával kapcsolatban. E nézeteket azonban vitatták. Néhány történész úgy véli, hogy van valami maradandóbb tényező, mint az egyszerű férfi-magatartás a nőekkel kapcsolatban, és hogy a 19. sz. második felében erős reformista hul-

lám észlelhető, melyet az 1873-as Comstock törvény szimbolizált, megtiltva a postáknak pornografikus, a születésszabályozást „és más obszcén dolgokat” tartalmazó anyagok továbbítását.⁴⁹

Az ilyen állításoknál fennáll a veszély, hogy hajlamosak általánosítani az összes nőre vonatkozóan azt, ami csak bizonyos csoportokra lehetett érvényes. Ezért van, hogy a Karl Degler-vezette „revizionisták” ellenkező felfogást hirdettek.⁵⁰ A nők magatartása a szexualitással kapcsolatban egyáltalában nem monolitikus, még a viktoriánus korszakban sem. Ez a társadalom engedékenyebb lehetett, mint gondoljuk, ha maguknak az orvosoknak a jelentéseihez tartjuk magunkat. A férjes asszonyok élete kevésbé komor, kevésbé korlátok közé szorított lehetett, mint hinnők.

A 20. sz. elejétől vezetett vizsgálatokból, melyek végül Kinsey híres jelentését eredményezték, az derül ki, hogy a házasság előtti és házasságon kívüli kapcsolatok növekvő fontosságra tettek szert, a fogamzásgátlás elterjedésének támogatásával. Elképzelhető, hogy ezek az új módszerek párhuzamba állíthatók a születések csökkenésével, amely ugyanabban a korszakban észlelhető.⁵¹ Innen már csak egy lépés „szexuális forradalomról” beszélni, amit több amerikai történész indított el. Mivel adatként tételezik fel, hogy a férfiaknak mindig voltak házasságon kívül szexuális kapcsolataik, így hát a nőknek kellett megváltozniuk. Ha volt szexuális forradalom – írja Regina Markell Morantz⁵², – ennek alapjait a női magatartásokban és viselkedésükben bekövetkezett változásokban kell keresnünk.”

A különböző országok közti összehasonlításra és vitára gazdag anyag kínálkozik. Az amerikaiak nyitották meg erre az utat? A szexualitás általában nem választható el a kulturális vonatkozásoktól, vagyis az erkölcsök megváltozásától; e század első tizedeiben következett be, hogy a női divat felszabadult, hogy a nő szakított számos tabuval (kísérő nélküli kijárási ott-honról, bárba menés), hogy a tömegkommunikációs eszközök (főleg a mozi) új képet népszerűsítettek az asszonyról. A szexualitás felszabadítása beletartozik a kulturális változások együttlésébe. De általánosíthatunk-e, vagy társadalmi csoportokban kell gondolkoznunk? A kérdés ugyan nincs lezárva.

c. *A divat.* A kutatásra váró terület még mindig ugar, ahogy a közreadott munkák kis számából megállapítható. Pedig mennyi felderíteni való lenne a női test ékességeire vonatkozóan, e díszek átalakulásával, társadalmi és kulturális jelentőségével kapcsolatban. Úgy hírlík, néhány francia egyetem szemináriumában folyamatban vannak munkák, de kevés publikáció jelent meg eddig, kivéve egy tanulmányt a női fűzőről.⁵³

A divat tanulmányozása sok szempontot felderíthet magára a nőre,

de még többet társadalmi helyzetére vonatkozóan. A nőről alkotott képet vajon nem határozza-e meg öltözete? Ilyen vonatkozásban is tanulságos az erkölcsök megváltozása 1910 és 1925 között: a divat a felszabadtítás egyik eszköze, ugyanúgy, mint a politika.

d. *A prostitúció.* Ezt a területet hosszú ideig átengedték az orvosoknak és a moralistáknak, a történészek alig kezdtek vele foglalkozni, mintha a tradicionális tabuk tartották volna vissza őket. Franciaország vonatkozásában meg kell említenünk néhány ritka cikket, és főleg Alain Corbin legújabbban megjelent munkáját,⁵⁴ mely elsőnek törte át ezeket a tabukat. A szerző a prostitúciót mint elnyomó rendszert tanulmányozza, és kimutatja, a francia társadalom – és nem csak a polgári társadalom – hogyan kényszerítette bele a prostituáltakat a marginalitás és a bűnösség helyzetébe, rendkívül szigorú szabályok rendszerébe szorítva be őket, ami egyébként a 19. sz. végén újra kezd szóba kerülni. Hátra van maguk a „lányok” tanulmányozása, akikkel kapcsolatban a szerző sok kész elképzelést osztat szét: az üzemek munkásnői között nem volt több a prostituált, mint más foglalkozásoknál, és ez ellentétben áll azzal, amit az iparosodást ellenséges szemmel néző moralisták szüntelenül hangoztattak. Gyakorlatilag mindenféle környezetből származnak és a természetes gyermekek száma itt sem nagyobb, mint máshol: sokan közülük családanyák voltak és gyermeküket szüleikre bízták, hogy miután néhány évet a „házakban” eltöltöttek, aztán visszavegyék őket.

Angolszász vonalon a prostitúció jelenségével foglalkozó néhány új munkára fel kell figyelni, melyek inkább az etnikum oldaláról kerülnek meg a kérdést, mint egy *sui generis* tanulmánnyal.⁵⁵ A Walkowitz-ok tanulmánya genre-modell, mert a prostitúciót a munkásosztályok kultúrájának összefüggéseiben vizsgálja és elemzi a kapcsolatokat a reformátorok és a munkásnők között. De a prostitúció nemcsak a szegény osztályokra szorítkozik. És ha ellenségein, a reformátorokon keresztül nézzük, hamis útra vesszük a kérdést.

Olyan jelenségről van itt szó, mely a kapitalizmus velejárója? Elképzelhető, mert a szocialista országok egyetlen jelentésében sincs róla említés.

e. *A nő, mint jelképes ábrázolás.* A témával csak legújabbban foglalkozott néhány történész, akik közül elsősorban Maurice Agulnon-t⁵⁶ kell megemlítenünk. Mi az oka, hogy a köztársaságot nő képviseli, a híres Marianne, legalábbis Franciaországban? Amikor Delacroix lefestette mezítelen keblű nőalakját, „a népet vezető szabadságot”, nem így testesítette-e meg a köztársaságot? Mi az oka, hogy a másik, a franciánál régebbi köztár-

saságban, az Egyesült Államokban a nő nem szimbolizálja ezt az államformát? Tekintsünk el a szabadságszobortól, mely Delacroix-hoz vezet bennünket vissza, és különben is, ez Franciaország ajándéka. Miért a nő a szimbólum az egyiknél, míg a másiknál a sas? A történészek most kezdik feltenni a kérdéseket a nőhöz fűződő szimbólumokkal kapcsolatban.

Ha félretesszük a politikai ábrázolásokat és a nőt visszahelyezzük valamely adott világgépbe, a kép korszakonként változik. A nő ábrázolása mindig módosult, a felvilágosodás századától a romantika korszakáig, a romantikától a 19. sz. végi modern stílusig.⁵⁷ A modern stílusban a nő újra helyet kap a művészet minden ágában, legyen az irodalmi vagy ábrázolóművészet, és ez nemcsak Franciaországban van így. Ezek az átalakulások alig ismertek, de komolyabb kutatásokat igényelnének, melyekre vonatkozóan Franciaország kivételével a többi országban nincs tudomásunk.

A nőábrázolások változó képének tanulmányozása rávilágíthat a kulturális fejlődésre is, különböző megnyilvánulásaiban, politikai, művészi, szexuális vagy orvosi téren. A tárgyat természetesen körültekintéssel kell vizsgálni és összetevőinek interdiszciplináris analizisével.

6. A nők harcai

Itt nem a nőknek saját jogaikért folytatott harcáról lesz szó, melyet már érintettünk az előbbieken (II. 1.), hanem harcaikról a társadalmon belül, általában egyetemesebb ügyekért, melyek az emberiség jövőjét érintik.

a. *A humanitárius harcok.* A nők fontosabb szerepet játszottak az angolszász országokban, mint a latin népeknél, ahol a férfiak, úgy látszik, maguknak tartották meg a követelések kivívására irányuló akciók területét. Különösen az Egyesült Államokban a nők kezdettől fogva bekapcsolódtak a különböző ügyek védelmébe, az alkoholtilalomtól a rabszolgaság eltörléséig, a börtönreformoktól kezdve a feketebőrűek egyenlőségéig, néha vallási elvek nevében is. A történészekben és szociológusokban felmerült a kérdés, hogy vajon milyen mértékben lehetett a vallás a liberalizálódás egyik tényezője. Van aki a vallásban konzervatív erőt látott, mások viszont kiemelték haladó vonatkozásait: a 17. század óta a kvékerek tágabb szerepet engedtek a nőknek a vallás szertartásaiban és bekapcsolódtak a 19. sz.-i vallásos megújulásokba is.⁵⁸

A nők különösen aktívvá váltak a 19. sz. kezdete óta a nagy ügyek szolgálatára alakult egyesületeken keresztül: 1839-ben alapították az Ame-

rican Female Moral Reform Societyt (az Amerikai Nők Erkölcsjavító Társasága) többszáz helyi egyesülettel, a prostitúció megszüntetésének és a nemek egyenlősége kivívásának célkitűzésével. A feminista követelések hatásain gyorsan túljutva, más területeken is harcoltak, pl. az alkoholizmus ellen. Egyik ilyen helyi egyesület harcos szelleméért különös figyelmet érdemel, az uticai (N. S.), mely társadalmi reform ügyében nyújtott be petíciót.⁵⁹

Bár a rabszolgapfelszabadításért folyó harc legkimagaslóbb alakjaiként férfiak nevét őrizte meg a történelem, a vallási ihletésű egyesületeken keresztül a nők is nagyon aktívan támogatták a mozgalmat.⁶⁰ A 19. sz. közepe egyébként egybeesik az Egyesült Államokban a vallási befolyás csúcspontjára jutásával, ami a történészeket arra a kérdésre készítette, vajon elnőiesedett-e a vallás?⁶¹

1865 után a nők az iparosodás kártékony következményei elleni harcuk szentelték magukat, amelynek központjában a nők és gyermekek kizsákmányolása az üzemekben és az új társadalomban állt. Ez a korszaka a settlement leader-eknek (letelepedési vezetők) a legismertebbek közöttük Jane Adams, Florence Kelley és Julia Lathrop, akik nevéhez bőséges irodalom kapcsolódik.⁶² Nemcsak a puritán és viktoriánus képmutatás ellen küzdöttek, mely elhallgatta a bevándorlók iparban történt alkalmazásának szerencsétlen következményeit, de pártfogásukba vették és beilleszkedéshez segítették (settlement) a városokban az áldozatokat (ahol is társadalmi és kulturális életet szerveztek számukra) és mindent elkövettek, bár hiába, hogy rendeletet szavaztassanak meg a gyermekmunka eltörlésére vonatkozóan. Nem volt több szerencsájük egy embrionális társadalombiztosítási kezdeményezés keresztülvitelében sem.

Hogy csak mérsékelt sikereket tudtak elérni, ennek egyik oka az lehetett, hogy az Egyesült Államok északi, ipari vidékein tömörültek. A délen más fajta humanitárius harcok folytak (kétségtől eltekintve korlátozottabban) a feketék védelmében. A nők egyesületeket hoztak létre a lincselések ellen, fehéreket épp úgy felvéve tagjaik közé, mint feketéket. Egyesületek alakultak a fekete nők számára, helyi klubokból indulva ki, ezekből az elsőt 1896-ban alapították. Tevékenységük különösen fokozódott a feketék nagy mezőgazdasági migrációja idején, a 20. sz. első évtizedeiben, az Észak vallásos egyesületeihez hasonló szolgáltatásokat nyújtva: szállás, táplálék, jogi támogatás. Ezeknek az akcióknak eredménye az első fekete női egyesület megalapítása volt 1935-ben, vagy 20 helyi szervezetbe osztott közel 1 millió asszonyt képviselve.⁶³

b. A szakszervezeti harcok. Ez a terület egyelőre meglehetősen kiakná-

zatlan, különösen a szocialista országokban, ahol az első korszakból semmi jelentős eredmény nem látott napvilágot. Mi volt a nők pontos szerepe először a szakszervezetek elismertetéséért, majd ezeken a szakszervezeteken belül a munkafeltételek megjavításáért folyó harcban? Charles Sowerwine munkájában⁶⁴ találunk némi támpontot Franciaországra vonatkozóan, kiadatlan munkáiban épp úgy, mint néhány cikkében.⁶⁵

Ezekből az egyelőre még nagyon részleges munkákból kiderül, hogy a francia szakszervezeti mozgalom, melyet a Proudhon-féle antifeminista szellem táplált, ellenezte a nők bevételeit, ahogy azt a furcsa Couriau-ügy tanúsítja.⁶⁶ A nők behatolása az első világháború idején ment végbe, a női munkaerő polgári mozgósításával. Így néha nőekkel is találkozhat az ember vezető funkciókban, bár többnyire ügyintézésről van szó, nem annyira irányításról. Még azokban a foglalkozásokban is, ahol a nők nagy számban vannak képviselve, mint a tanítói hivatásban, a szakszervezetben csak kisebbséget jelentenek, bár olyan kisebbséget, amelynek súlya van. Sikerült beférkőzniük a forradalmi szellemi szakszervezetekbe (mint amilyen a C.G.T.U.), sokkal inkább, mint a C.G.T. jellegűekbe. „Mégis úgy történt, hogy a forradalmi tanítónők nem tudták a társadalmi egyenlőséget elérni... mely a gazdasági egyenlőség kikerülhetetlen velejárója volt.” Úgy látszik tehát, hogy a nők, nagy számuk ellenére, csak marginális helyet foglaltak el a szakszervezeti mozgalomban. Ez a megállapítás vajon a kapitalista világra vonatkozik csak, vagy érvényes a szocialista rendszerekre is?

Gunnar Qvist szerint a fejlődés nem tért el Svédországban sem, ahol a *Landsorganisation* nem támogatta a nők előmenetelét és ahol a szakszervezeti mozgalomban is gyenge szerepet játszottak.⁶⁷ Hátra lenne még, hogy meghatározzuk, mi volt a nők szerepe a nagy sztrájkokban, mint az 1936-os franciaországi: ha volt is bizonyos szerepük, szavukat nem tudták érvényre juttatni egy olyan környezetben, ahol mindig a férfiak voltak a hangadók.

c. *A politikai harcok.* A legelőnyösebb helyzetben minden bizonnyal a szocialista országok vannak, még ha nem is egyedülállóak abban, hogy némi tapasztalatra tehetek szert ezen a területen.

Bulgáriában az első szociáldemokrata csoport 1905-ben tűnik fel, Vela Blagoeva alapításával, élén Tina Kirkovaval és Ljuba Ivcevic Dimitrovával, Georgi Dimitrov feleségével. Első feladatként oktatási köröket alapítottak nők számára, hogy a tudományos szocializmus alapjait propagálják és rábeszéljék az asszonyokat, hogy csatlakozzanak a hivatásos szervezetekhez. Ez a női csoport hozzátartozik a baloldali szocialista hullámot képviselő bolgár szociáldemokrata párthoz. Épp úgy harcolt a szocializmus diadaláért, mint

a pusztán feminista követelések teljesítéséért, vagyis a tanulásért, a férfiakal való jogegyenlőségért, a szavazati jogért... Ez a mozgalom azután a háborús nyomor következtében még tágult és bekapcsolódott az 1923 szeptemberi antifasiszta felkelésbe. A harc elbukását követő elnyomás nem tartotta vissza a bolgár nőket attól, hogy kiemelkedő szerepet játsszanak továbbra is, az elkövetkező korszakban, amely az 1942–44-es évek antifasiszta harcaiban teljeseedett ki és a nemzeti felszabadításhoz vezetett. Ismertté vált Tsola Dragojeva neve, aki 1937-ben a bolgár kommunista párt központi bizottsága és 1940-ben a politbüro első női tagja lett. Sok asszony áldozta fel életét, hogy a forradalom ügyét szolgálja.

Oroszországban a nők részvétele a politikai harcokban 1917-nél korábban nyúlik vissza: megtaláljuk őket a különböző forradalmi vagy anarchista megmozdulásokban a 19. sz. második felétől kezdve Oroszországban épp úgy, mint Oroszországon kívül. (Elég felidézünk azokat, akik a párizsi kommün barrikádjain harcoltak 1871-ben.) Az 1905-ös forradalomban is előtérben vannak, akkor tűnnek fel a nőmozgalom tömegszervezetei, az *Egyesület a nők jogegyenlőségéért*, vagy az *Orosz Liga a nők jogegyenlőségéért*.⁶⁸

Az 1917-es forradalom során a nők aktívan harcoltak a vörös gárda különítményeiben, a forradalmi bizottságokban, a munkások és katonák szovjeteiben, a szovjet hatalom megerősödéséért és az idegen beavatkozás ellen, hősies áldozatokat hozva. Így nyílhatott meg az út, mely a nőket a teljes jogegyenlőséghez vezette (Ld. előbbieket). Ez a politikai harc a továbbiakban is folytatódott, a számos akadály ellenére. Energikusan harcoltak a militarizmus, a fasiszmus ellen, és a békéért, pl. a Párizsban 1934-ben tartott *Congrès mondial des femmes contre la guerre imperialiste et le fascisme* c. konferencián. Az e kongresszuson alapított nemzetközi nőbizottság, melyben a Szovjetunió képviselői is helyet kaptak, hozzájárult, hogy megerősítsék a kapcsolatokat a szovjet nők mozgalmai és a külföld között. A szovjet asszonyok a nagy honvédő háború alatt mindent megtettek, ami tőlük telt, nem elégedtek meg azzal, hogy a termelés erőfeszítéseiben részt vegyenek, a fegyveres erők soraiban is harcoltak, beleértve a repülőket is.

Ha a nők jelenléte hatásos és kétségtelen is e harcokban, mégis nehéz itt a probléma felvetés. Michelle Perrot javaslata szerint érdemes lenne a nőket nem női mivoltuk oldaláról tanulmányozni, hanem a társadalmon belül elfoglalt történelmi helyüket nézve. Sokat kellene tenni, hogy az elszigetelt, elszórt példákat össze lehessen kötni, egymástól eltérő történelmi összefüggéseikben. A vállalkozás egyik nehézségét jelentené, hogy a nők aktivitását

egy még férfiak által dominált együttesben mérjék fel. A legnehezebb a vezetők és a tömegek közötti pontos kapcsolat megállapítása: ki volt a kezdeményező?

III. Amit csinálni lehet

Az előbb elmondottak némi bepillantást adnak, igaz, hogy távolról sem teljes képet, de mégis kifejezöt, a nőkkel foglalkozó történészek által folytatott kutatások irányzatairól. Itt több megállapítást és észrevételt tehetünk.

1. *A nőkkel kapcsolatos tanulmányokban bizonyos eltolódás mutatkozik.* E tanulmányok valójában az egyes országok szerint egyenlőtlenül fejlődnek. A nyugateurópaiak már fejlett és összetett problematikát dolgoztak ki, mely félúton van a történelem és a szociológia között. A szocialista országok elsősorban a nő mozgató szerepét nézik rendszerek létrejöttében, harcaikat, jogaik kivívását. Ez nem jelenti azt, hogy a nyugati országokban a nők harcait elhanyagolták, távolról sem, de problematikájuk már túljutott ezen a szakaszon, hogy más területeket vizsgáljon, a képzést, a prostitúciót, a testületi tevékenységeket. Más országokban viszont úgy tűnik, az egyetlen szempont, ami foglalkoztatta a történészeket, a nők egyenjóságának kivívása.

A mai problematikáról tehát, ahogy fokozatosan megismertük, igen árnyalt képet kapunk, mert az eredmények térben széthúzódnak és számukban korlátozottak. Ez az egyszerű megállapítás arra a gondolatra vezet, hogy a nő társadalomban betöltött szerepének tanulmányozása még nem jutott el az érettség stádiumába. A legkevesebb, amit mondhatunk, hogy még sok tennivaló van. Az e területen történt kutatások fejlődése mutatja, hogy a nemzeti szempontok általában felülkerekednek a társadalmi vizsgálatok felett. Az Egyesült Államok esete ebből a szempontból jellemző: a nők tanulmányozása iránti érdeklődés nem korábbi a hatvanas éveknél és azóta jelentős irodalom született. Nyugat-Európában a tárgy vizsgálatának igénye régebbi, de a termelés viszonylag korlátozott. A szocialista országoknak megvannak a saját gondjaik, annyira, hogy ott a nőkre vonatkozó tanulmányok későn jelentek meg a színen és kis számban.

Fiatal kora ellenére a nő története máris jelentős eredményekre vezetett, és ez azzal jár, hogy egyrészt el kell ismerni helyüket, mely a századok során gyakorlatilag ismeretlen volt, másrészt újra felül kell vizsgálni néhány elterjedt előítéletet a nők megoszlásáról az aktív népességben, szerepükről a családban, részvételükről a nemzeti vagy szakszervezeti harcokban.

Sok teendő van még azokban az országokban éppúgy, ahol a nők története már eljutott az érettség bizonyos fokára, mint a többiekben.

2. *Javaslatok a jövő kutatásai számára.*

a. *Tipológia kidolgozása.* Rendkívül hasznos lenne egységes tipológia kialakítása, számbavéve azt, ami már elvégeztetett, hogy az e terület iránt érdeklődő történészeknek ezt javasolni lehessen. A fentebb felsorolt címekből néhányat újra elő lehetne venni, tovább finomítva elemzésüket. Ez lehetővé tenné egy összehasonlító történetírás megindítását, mely jelenleg teljesen hiányzik.

b. *A források újabb szemléje.* Ami a nőkre vonatkozó történeti kutatásokat rendkívül hátráltatja, ahogy már említettük az, hogy a források nagyrészt férfiktól erednek. Biztos, hogy a történész által felhasznált klasszikus források, a levéltárak nem túl alkalmasak az ilyenfajta kutatásokra, mivel túlnyomóan politikai jellegűek. Nem mulasztható el a kutatás megsokszorozása más területeken: az etnológiában, ahol a hagyományok és a szóbeli elbeszélések helyettesíthetik az írott dokumentumokat; az irodalomban, ahol szükség van a történész óvatosságára egy nem történelmi eszmefuttatás felhasználásával, annak képzelődéseivel, csapongásaival, visszásságaival; az orvostudomány és pszichiátria területein, néha kényes magyarázataival; a művészet és ikonográfia hatalmas anyagában, tele olyan problémákkal, melyek közel állnak az irodalom problémáihoz; a források bősége áll rendelkezésre, de magyarázatuknál és felhasználásuknál elővigyázatosságra van szükség.

c. *Több diszciplínával közös megközelítés.* A források természete az ilyenfajta megközelítést sugallja. Sőt, kötelezővé is teszi ezt. Nélkülözhetetlen az orvosokkal, az egészségügyi emberekkel való együttműködés, ha az ember a nővel és testével foglalkozik. A jogászokhoz kell fordulni, ha jogait tanulmányozzuk. A szociális dolgozókhöz, ha a női munka a kutatás tárgya. Hogy ne is beszéljünk a néprajzkutatókról és a szociológusokról, akiknek közreműködése gyakorlatilag nélkülözhetetlen a kutatás minden stádiumában. Valójában kevés terület teszi annyira nélkülözhetetlenné a több-diszciplináris vagy interdiszciplináris megközelítést, mint a nők története. Egyébként ezt példázza sok országban létrejött kutatócsoportok összetétele is.

d. *Nyitottság a férfiak és a nők felé.* A nők történetének nem feltétlenül nők által írt történelemnek kell lenni. Más dolog a militantizmus és más a kutatás. Száz és száz kitűnő munka került ki férfiak tollából épp úgy, mint a nőkéből. Egyik is, másik is egyformán alkalmas, hogy ezzel a terület-

tel foglalkozzon, és a munkák kölcsönösen kiegészíthetik egymást. Egyik nemnek sincs monopóliuma erre a történetre, semmivel sem inkább, mint az általános történelemre. A nők története nem zárkozhat be gettóba: a nők más szektorokkal is hivatottak foglalkozni és egyébként sem ragaszkodnak hozzá, hogy csak erre a területre zárkózzanak be. Férfiak és nők, mindegyik a maga részéről, új dimenziókat tárhat fel ezen a vonalon. A dialógus mindenki számára csak hasznos lehet.

A nők története még csak kezdeteit éli és a már közreadott irodalom mégis bőséges. Nem kétséges, hogy a közeljövőben a történészek és történetésznők új vizsgálatokat fognak kezdeni, kitágítva ismereteink területét a múlt és a jövő elmélyült ábrázolásával.

Jegyzetek

1. Rolande Ballorain, *Le nouveau féminisme américain*, Paris, 1972 (ld. az első részt.)
2. Alice Clark, *Working Life of Women in the Seventeenth Century*, London 1919 (új kiad. 1968); Ivy Pinchbeck, *Women Workers and the Industrial Revolution (1750–1850)*, 1930 (új kiad. 1968). Szembetűnő, hogy e munkák mindegyikét a hatvanas évek végén adták ki újra. Az e munkák megfelelőit nem találjuk meg Franciaországban, ahol a kutatások a feminizmus vizsgálatára korlátozódnak. (Ld. Léon Abensour, *Le féminisme sous la Monarchie de Juillet et en 1848*, 1913) és a nő szerepére a szocializmusban (ld. Marguerite Thibert, *Le féminisme dans le socialisme français de 1830 à 1850*, 1926).
3. David Potter, *American Women and the American Character*, *Stetson University Bulletin*, vol. 62, n° 1, 1969; Carl Degler, *Is there a History of Women?* Oxford, 1957. A problematika egészére ld. Barbara Sicherman, *Review Essay: American History*, *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, I, 1975.
4. Natalie Zemon Davis, *Society and the Sexes in Early Modern Europe, 15th–18th Centuries*, 1973 (bibliográfiai megközelítéssel); Uő: *Society and Culture in Early Modern France*, Stanford, 1975 (Cikkgyűjtemény, közte néhány, különböző folyóiratokban már előzőleg megjelent tanulmánnyal); Uő: *Women's History in Transition: the European Case*, *Feminist Studies*, 3, 1976.
5. Pierre Grimal, *Introduction à l'histoire mondiale de la femme*, vol. 1. 7. A munka 4 kötetből áll: 1.: Östörténet és ókor, 1965, 499 l.; 2.: A nyugat, a keltáktól a reneszánszig, 1966, 503 l.; A Kelet, Fekete Afrika, Ázsia, Óceánia és a Columbus előtti Amerika, 1967, 575 l.; 4.: Az újkori és mai társadalom, 1966, 585 l. – Paris. – Nagyon szép illusztrációs anyaggal.
6. *Histoire mondiale de la femme*, t. 2. 135.
7. i. m. t. 2., 135.
8. Philippe Aries, *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*, Paris, 1960; Peter Laslett, *The World We Have Lost*, London, 1971. (Jav. kiad.); Uő: *Household and Family in Past Time*, N. Y., 1962 (Esszégyűjtemény), Edward Shorter, *The Making*

- of *Modern Family*, N. Y., 1975 (eredeti és izgalmas, bár vitatható); Raphael Samuel, Szerk., *Village Life and Labour*, London, 1975. Hivatkozhatunk a kitűnő, sok újat hozó munkára: Philip Greven, *Four Generations: Population, Land and Family in Colonial Andover, Massachusetts*, Ithaca, 1970.
9. Gunnar Qvist, *Kvinnofrågan i Sverige, 1809–1846, 1960; Uő: Frederika Bremer och kvinnans emancipation, 1969; Uő: On Kvinnohistorisk forskning. Resultat och problem, in Beretning, Foredrag og forhandlinger ved det nordiske historikermøde i Kobenhavn, 1971; Sten Carlsson, Kvinnoöden i Mälardalen under 1800-talet- en jämförelse mellan och stad, 1978. Uő., Fröknar, mamseller, jungfrur och piger. Ogifta Kvinner i det svenska ständssamhället, 1977.*
  10. Gunnar Qvist, Ett perspektiv på den kvinnoemancipationen i Sverige, *Historisk Tidskrift*, 1977.
  11. Odile Dhavernas, *Droit des femmes, pouvoir des hommes*, Paris 1978.
  12. Bernard Schnapper, La séparation de corps de 1837 à 1914. Essai de sociologie juridique, *Revue historique*, 1978 apr.–jún.
  13. R.H. Guerrand, *Libre maternité*, Paris, 1971; J.P. Ronsin, *Mouvements et courants néo-malthusiens en France, 1880–1920*, (Sajtó alatt, megjelenik 1980, Paris).
  14. Brissaud, L'infanticide au Moyen Age. *Revue historique de droit français et étranger*, 1972. A párizsi egyetemen (VII) több munka van folyamatban Michelle Perrot irányításával, a női bűnözésről.
  15. Arlette Farge, *Vivre dans la rue à partir du XVIIIe siècle*, Paris, 1979.
  16. Eleanor Flexner, *Century of Struggle The Woman's Rights Movement in the United States*, N.Y., 1959 (Új kiad. 1975).
  17. Carl N. Degler, Revolution without Ideology the Changing Place of Woman in America, in Robert Jay Lifton, *The Woman in America*, Boston, 1964; Aileen S. Kraditor, *The Ideas of the Woman Suffrage Movement, 1890–1920*, N.Y., 1965; William L. O'Neill, *Everyone Was Brave A History of Feminism in America*, Chicago, 1969; Ellen Carol Dubois, *Feminism and suffrage, The Emergence of an Independent Women's Movement in America, 1848–1869*, Ithaca, N.Y., 1978.
  18. J. Stanley Lemons, *The Woman Citizen: Social Feminism in the 1920's*, Urbana, Ill., 1973.
  19. Különszám: Famille et société, *Annales E.S.C.*, 1972. júl.–okt.
  20. Jean-Louis Flandrin, *Les Amours paysannes*, Paris, 1975; Ld. uő cikkeit az *Annales* 1969 és 1972-es számaiban; ld. még J. Sole, Passion charnelle et société urbaine d'Ancien Régime, *Annales de la faculté des sciences humaines de Nice*, 1969, No. 9–10; ld. még J. Depauw, Amour illégitime et société à Nantes au XVIIIe siècle, *Annales*, id. különszám (No. 20.)
  21. Edward Shorter, *Naissance de la famille moderne* (francia kiad. 14.)
  22. Louise A. Tilly és Joan W. Scott, *Women, Work and Family*, N.Y. 1978. Ld. Louise A. Tilly, Individual Lives and Family Strategies in the French Proletariat, sajtó alatt a *Journal of Family History*-ban.
  23. Lawrence Stone, *The Family, Sex and Marriage in England, 1550–1880*, London, 1977.
  23. Patricia Branca, *Silent Sisterhood*, London, 1975; Mary Hartman, *Victorian Murderesses*, London, 1977.

25. Az egyetlen, aki a nő problémával foglalkozik, E. Van de Valle, *The Female Population of France in the Nineteenth Century*, Princeton, 1974.
26. William Langer, Origins of the Birth Control Movement in England in the early 19th century, *Journal of the Interdisciplinary History*, 1974–75; Angus McLaren, Contraception and the Working Classes: The Social Ideology of the English Birth Control Movement in its Early Years, *Comparative Studies in Society and History*, 1976; régebbi J.A. és O. Banks, *Feminism and Family Planning in Victorian England*, Liverpool, 1964.
27. George Sussman, The Wet-Nursing Business in Nineteenth Century France, *French Historical Studies*, 1975; Anne Martin-Fugier, La fin des nourrices, *Le mouvement social*, no. 105, 1978.
28. R. Chartier, M.M. Compère, D. Julia, *L'éducation en France du XVIe au XVIIIe siècle*, Paris, 1976; Françoise Mayeur, *L'enseignement secondaire des jeunes filles sous la IIIe République*, Paris, 1977; uő: *L'éducation des filles en France au XIXe siècle*, Paris, 1979; id. még Maurice Crubellier, *L'enfant et la jeunesse en France au XIXe siècle*, Paris, 1979.
29. Francois Furet et Jacques Ozouf, *Lire et écrire, alphabétisation des Français de Calvin à Jules Ferry*, Paris, 2. vol. 1977.
30. Gunhild Kyle, *Svensk flickskola under 1800-talet*, 1972.
31. Jó feldolgozás: Francois Bedarida, *La société anglaise, 1851–1975*, Paris, 1976, továbbá Monica Charlot és Roland Marx, *La société victorienne*, Paris, 1978.
32. Madeleine Guilbert, *Les femmes et l'organisation syndicale avant 1914: présentation et commentaires de documents pour une étude du syndicalisme féminin*, Paris, 1966; uő: *Les fonctions des femmes dans l'industrie*, Paris, 1966; Evelyn Sullerot, *Histoire et sociologie du travail féminin*, Paris, 1968.
33. Pierre Guiral és Guy Thuillier, *La vie quotidienne des domestiques en France au XIXe siècle*, Paris, 1978; Theresa McBride, *Domestic Servants in Nineteenth Century France*, New Brunswick (N.J.), Uő: *The Domestic Revolution*, London, 1976; Kerstin Moberg, *Från Tjänstehjen till hembiträde. En kvinnlig läglönegrupp i den fackliga kampen, 1903–1946*, 1978; David M. Katzman, *Seven Days a week: Women and Domestic Service in Industrialising America*, N.Y., 1978.
34. Lee Holcombe, *Victorian Ladies at Work* Hamden (Conn.), 1973; C. Bodart-Silver, Salon, foyer, bureau: Women and the Professions in France, in: *New Perspectives on the History of Women*, N.Y., 1974; F. Parent-Lardeur, *Les demoiselles de magasin*, Paris, 1970; Claudie Lesselier, *Employées de grands magasins à Paris, (avant 1914)*, *Le mouvement social*, No. 105, 1978.
35. Uno Gustafson, Kvinnornas arbetsmarknad i Stockholm 1870–1910, *Arbeidslønns – og rettsforhold for yrkesaktive kvinner i de nordiske land ca 1850–1914*, Trondheim, 1978.
36. V. Lénine au sujet du rôle de la femme dans la société et l'expérience de la résolution de la question féminine dans les pays socialistes, Moszkva, 1972, 30, 31, 130.
37. A SzU népszámlálásának előzetes eredményei: *Izvestia* 1979. ápr. 21.
38. A. Kotler, S. Tourtchaninova, Z. Yankova, *L'employ des femmes dans la production*, Moszkva, 1975, 15. és 42–45. *60 années victorieuses, chiffres et faits*, Moszkva, 1977, 196. A polgári történészek felfogását tükrözi N. Dodge, *Women in the Soviet Economy*.

39. Tamara K. Hareven, Family Time and Industrial Time: Family and Work in a Planned Corporation Town, 1900–1924, *Journal of Urban History*, 1975; ld. Daniel Walkowitz, *Working-class women in the Gilded Age: Factory, Community, and Family Life among Cohoes*, New York; Cotton Workers, in Jean E. Friedmann and William G. Shade, szerk., *Our American sisters: Women in America, Life and Thought*, Boston, 1976 (2. kiad.).
40. Rosalynd Baxandall, Linda Gordon és Susan Reverby, szerk., *America's Working Women: A Documentary History, 1600 to the Present*, N.Y., 1976; Susan K. Kleinberg, Technology and Women's Work: The Lives of Working-Class Women in Pittsburg, 1870–1900, *Labour History*, 1976; Barbara Klaczynska, Why Women Work: A Comparison of Various Groups, Philadelphia, 1910–1930, *Labour History*, 1976.
41. Virginia Yans-McLaughlin, *Family and Community: Italian Immigrants in Buffalo, 1880–1930*, Ithaca (N.Y.), 1977; Elisabeth H. Pleck, A Mother's Wage: Incomes Earning Among Married Italian and Black Women, 1896–1911, in Michael Gordon, szerk., *The American Family in Social-Historical Perspective*, N.Y., 1978 (új kiad.)
42. Judy Barrett Litoff, *American Midwives, 1860 to the Present*, Westport (Conn.), 1978; Jane B. Donegan, *Women and Men Midwives: Medicine, Morality and Misogyny in Early America*, Westport (Conn.), 1978.
43. Louise Tilly, Joan Scott és Mirian Cohen, Women's Work and European Fertility Patterns, *Journal of Interdisciplinary History*, 1976.
44. Yvonne Knibiehler, Les médecins et la nature féminine au temps du code civil, *Annales E.S.C.*, 1977; uő, Le discours médical, constantes et ruptures, *Romantisme, különszám, Mythes et représentations de la femme*, 1976; Jacques Léonard, Femmes, religion et médecine: les religieuses qui soignent en France au XIXe siècle, *Annales E.S.C.*, 1977.
45. Angus McLaren, Doctor in the House: Medicine and Private Morality in France, 1800–1850, *Feminist Studies*, 1975.
46. Jackie Gelis, Sages-femmes et accoucheurs dans la France moderne. *Annales E.S.C.*, 1977; J. Gelis, M. Laget, M.F. Morel, *Entrer dans la vie. Naissance et accouchement à l'époque moderne*, Paris, 1978; ld. még az *Ethnologie française* speciális számát: 1976, No. 3–4.
47. Sidney Ditzion, *Marriage, Morals and Sex in America: A History of Ideas*, N.Y., 1978 (új kiad.)
48. Ronald G. Walters szerk., *Primers for Prudery Sexual Advice to Victorian America*, Englewood Cliffs, N.J., 1974; G.J. Barker-Benfield, *The Horrors of the Half-Known Life: Male Attitudes toward Women and Sexuality in Nineteenth Century America*, N.Y., 1976; Barbara Sicherman, The Paradox of Prudence: Mental Health in the Gilded Age, *Journal of American History*, 1976.
49. Charles E. Rosenberg, Sexuality, Class and Role in 19th Century America, *American Quarterly*, 1973; Nathan G. Hale, jr., *Freud on the Americans the Beginnings of Psychoanalysis in the United States, 1876–1917*, N.Y., 1971.
50. Carl N. Degler, What Ought to be and What Was?: Women sexuality in the Nineteenth Century, *American Historical Review*, 1974; James Reed, *From Private Vice to Public Virtue the Birth Control Movement and American Society since 1830*, N.Y., 1978.

51. Linda Gordon, *Woman's Body, Woman's Right: a Social History of Birth Control in America*, N.Y., 1976, No. 48.
52. Regina Markell Morantz, The Scientist as Sex Crusader: Alfred D. Kinsey and American Culture, *American Quarterly*, 1977.
53. Georges Vigarello, *Le corps redressé*, Paris 1978.
54. Alain Corbin, *Les filles de noce, misère sexuelle et prostitution aux XIXe et XXe siècles*, Paris, 1978; Jacques Rossiaud, Marie Benabou és mások folyamatosan lévő munkái.
55. Judith R. és Daniel J. Walkowitz, We are not Beasts of the Field: Prostitution and the Poor in Plymouth and Southampton under the Contagious Diseases Acts, in *Clio's Consciousness Raised*, 192–225; az Egyesült Államokra: Lucie Cheng Hirata, Chinese Immigrant Women in Nineteenth Century California, in Berkin and Norton, *Women of America*, 224–244; Yuji Ichioka, Ameyuki-san: Japanese Prostitutes in Nineteenth Century America, *Amerasia*, 1977, 1–21.
56. Maurice Agulhon, *Marianne au combat (L'imagerie et la symbolique républicaine de 1789 à 1880)*, Paris, 1979; uő: La statue de la Liberté, in *La révolution américaine et l'Europe*, Paris, 1979.
57. *Romantisme*, speciális szám, *Mythes et représentations de la femme*, 1976; *La femme au XIXe siècle*, *Littérature et idéologie*, Roger Bellet irányításával, Lyon, 1978; Pierre Hoffmann, *La Femme dans la pensée des lumières*, Paris, 1977; Claude Quiguer, *Femmes et machines de 1900*, *Lecture d'une obsession Modern Style*, Paris, 1979.
58. Janet Wilson James szerk., Women and Religion, speciális szám, *The American Quarterly*, 1978; Nancy F. Cott, *The Bonds of Womanhood Woman's Sphere in New England, 1780–1835*, New Haven, 1977; Katherine Lumpkin, *The Emancipation of Angelina Grimké*, továbbá Gerna Lerner, *The Grimké Sisters of South Carolina: Pioneers for Woman's Rights and Abolition*, N.Y. 1967.
59. Keith Melder, *Beginnings of Sisterhood: The American Women's Rights Movement, 1800–1850*, N.Y., 1977; Barbara J. Berg, *The Remembered Gate: Origins of American Feminism, The Women and the City, 1800–1860*, N.Y., 1978.
60. Mary P. Ryan, A Woman's Awakening: Evangelical Religion and the Families of Utica, N.Y., *American Quarterly*, 1978; Blanche G. Hersh, *The Slavery of Sex*, Urbana (Ill.), 1978.
61. Barbara Welter, The Feminization of American Religion, 1800–1860, *Clio's Consciousness Raised*, 137–157 l., N.Y., 1976; Ann Douglas, *The Feminization of American Culture*, N.Y., 1977.
62. David Rivar, *Purity Crusade: Sexual Morality and Social Control 1868–1900*, Westport 1973; Paul Boyer, *Purity in Print: The Vice-Suppression Society and Book Censorship in America*, N.Y. 1968; Allen F. Davis, *Spearheads for Reform: The Social Settlements and the Progressive Movement, 1890–1914*, N.Y., 1967; Ross Evans Paulson, *Women's Suffrage and Prohibition: A Comparative Study of Equality and Social Control*, Glenview, 1973.
63. Jacqueline D. Hall, *Revolt against Chivalry: Jessie Daniel Ames and the Women's Campaign against Lynching*, N.Y. 1979; Gerda Lerner, Early Community Work of Black Club Women, *Journal of Negro History*, 1974. ápr.; Sharon Harley és Rosalyn Terborg-Renn, szerk., *The Afro-American Woman: Struggles and Images*, N.Y. 1978.

64. Charles Sowerwine, *Les femmes et le socialisme*, Paris, 1978; uő: Les femmes dans le Parti socialiste en France avant 1914, *Le mouvement social*, 1975.
65. Marie-Hélène Zylberberg-Hocquard, *Féminisme et syndicalisme en France avant 1914*, Thèse de 3e cycle Tours, 1973; Anne-Marie Sohn, *Féminisme et syndicalisme: les institutrices de la Fédération Unitaire de l'Enseignement de 1919 à 1935*, Thèse de 3e cycle, Paris X – Nanterre, 1973; uő, Exemplarité et limites de la participation féminine à la vie syndicales institutrices de la C.G.T.U., *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 1977.
66. Madeleine Guilbert, i.m.
67. Gunnar Qvist, Landsorganisationen (LO) en Suède et les femmes sur le marché du travail, *Sociologie et Société*, 1974.
68. Z. Grichine, *Les organisations féminines en Russie, février 1905 – mars 1917*, Thèse d'agrégation, Moscou, Université d'État, 1978. (Szakdolgozat tészisei, Moszkva, Egyetem, 1978.)